

F.G. Naerebout & H.W. Singor

De Oudheid

Grieken en Romeinen in de context
van de wereldgeschiedenis

Ambo|Amsterdam

Inhoud

Lijst van kaarten, afbeeldingen, schema's en tabellen	9
Woord vooraf	13
De transcriptie en uitspraak van vreemde woorden en namen	17

I Inleiding

1	BRONNEN EN CHRONOLOGIE	23
	Bronnen	23
	Chronologie	27
2	DE MATERIËLE GRONDSLAGEN	32
	Fysische geografie	32
	Landbouw en de pre-industriële economie	35
	Demografie	44

II Vóór de 10de eeuw v.C.

1	DE PREHISTORIE	49
	Het Paleolithicum	49
	Het Neolithicum	54
2	DE VROEGE EURAZIATISCHE BESCHAVINGEN	60
	Het ontstaan van de grote beschavingen in Eurazië	60
	Volken en taalgroepen in Eurazië	65
	Voor-Azië en Egypte in de bronstijd	70
	De Egeïsche wereld en Zuid-Europa in de bronstijd	78

III Van de 10de tot de 5de eeuw v.C.

- 1 HISTORISCH OVERZICHT 87
Staten en culturen in Eurazië 87
De Griekse wereld 100
Italië en het westen 115
- 2 DE GROTE MAATSCHAPPELIJKE STRUCTUREN 123
Economisch leven 123
Sociale hiërarchie 127
Politieke organisatie 133
- 3 GEMEENSCHAPSLEVEN EN MENTALITEIT 141
Maatschappij en individu 141
Mannen en vrouwen 146
Religie, filosofie en wetenschap 150

IV De 5de en 4de eeuw v.C

- 1 HISTORISCH OVERZICHT 165
Staten en culturen in Eurazië 165
De Griekse wereld 174
Italië en het westen 185
- 2 DE GROTE MAATSCHAPPELIJKE STRUCTUREN 188
Economisch leven 188
Sociale hiërarchie 196
Politieke organisatie 201
- 3 GEMEENSCHAPSLEVEN EN MENTALITEIT 207
Maatschappij en individu 207
Mannen en vrouwen 214
Religie, filosofie en wetenschap 217

V Van de 4de eeuw v.C. tot de 1ste eeuw n.C.

- 1 HISTORISCH OVERZICHT 231
Staten en culturen in Eurazië 231
De Griekse wereld 242
Italië en het westen 264

- 2 DE GROTE MAATSCHAPPELIJKE STRUCTUREN 286
 - Economisch leven 286
 - Sociale hiërarchie 298
 - Politieke organisatie 309
- 3 GEMEENSCHAPSLEVEN EN MENTALITEIT 317
 - Maatschappij en individu 317
 - Mannen en vrouwen 325
 - Religie, filosofie en wetenschap 328

vi Van de 1ste tot de 6de eeuw

- 1 HISTORISCH OVERZICHT 345
 - Staten en culturen in Eurazië 345
 - Het Romeinse keizerrijk 352
 - Het Griekse oosten en het Latijnse westen 363
- 2 DE GROTE MAATSCHAPPELIJKE STRUCTUREN 369
 - Economisch leven 369
 - Sociale hiërarchie 378
 - Politieke organisatie 384
- 3 GEMEENSCHAPSLEVEN EN MENTALITEIT 392
 - Maatschappij en individu 392
 - Mannen en vrouwen 401
 - Religie, filosofie en wetenschap 404

vii De 6de eeuw en later

- Staten en culturen in Eurazië 429
- Het Germaanse westen 433
- Het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk 438
- De Christelijke kerk 443
- De islam 449
- Het antieke erfgoed 454
- Schema's en tabellen 459
- Bibliografie 489
- Index 505

Lijst van kaarten, afbeeldingen, schema's en tabellen

KAARTEN

Kolonisatie van de wereld door *Homo sapiens* 50
Taalgroepen in Eurazië, 2de-1ste millennium v.C. 68
Voor-Azië en Egypte, 3de-1ste millennium v.C. 72
De Egeïsche wereld, ca. 1600-ca. 1100 v.C. 83
Eurazië, 10de-5de eeuw v.C. 88
Griekenland, 8ste-6de eeuw v.C. 104
Westelijk Middellandse Zeegebied, 8ste-4de eeuw v.C. 120
Eurazië, 5de-4de eeuw v.C. 166
Griekenland, 5de eeuw v.C. 175
De Kleisthenische indeling van Attika 178
Athene, 5de-4de eeuw v.C. 189
Het zuidelijk deel van de vlakte van Athene 190
Eurazië, 3de-1ste eeuw v.C. 232
De hellenistische wereld, 4de-3de eeuw v.C. 254
Tweede Punische Oorlog, 218-201 v.C. 268
Het Romeinse Rijk, 3de-1ste eeuw v.C. 280
Eurazië, 1ste-6de eeuw n.C. 346
Het Romeinse Rijk, 1ste eeuw n.C. 351
Het Romeinse Rijk, 2de-3de eeuw n.C. 357
Het Romeinse Rijk, 4de eeuw n.C. 362
Rome, 1ste-2de eeuw n.C. 374
Rome en omgeving in de keizertijd 375
De Germaanse staten, ca. 525 n.C. 434
De Germaanse staten, ca. 575 n.C. 435
Het Oost-Romeinse Rijk, 6de eeuw n.C. 439
Religies in Eurazië, 7de-8ste eeuw n.C. 444
De wereld van de islam, ca. 750 n.C. 450
De wereld, ca. 800 n.C. 453

Alle kaarten zijn getekend door G-O graphics, Wijk bij Duurstede.

AFBEELDINGEN

- 1 Een Romeinse weg in West-Engeland (1ste eeuw n.C.) 26
- 2 Het principe van de dendrochronologie 31
- 3 Een Soemerisch fries: bereiding van zuivelproducten (ca. 2600-2350 v.C.) 37
- 4 Het gezicht van de Tollund man, een veenlijk uit Denemarken (ijzertijd) 43
- 5 Wormeieren uit de ingewanden van de Lindow man, een Engels veenlijk (late bronstijd/ijzertijd) 56
- 6 Grondsporen van een strijdswagen, China (ca. 1300 v.C.) 64
- 7 Stèle met de wetten van Hammoerabi (1728-1686 v.C.) 75
- 8 Een Myceense wapenrusting (15de-14de eeuw v.C.) 81
- 9 Een vaas met inscriptie, China (ca. 9de eeuw v.C.) 90
- 10 Een reliëf uit Ninive: Assoerbanipal in zijn tuin (7de eeuw v.C.) 94
- 11 De Dipulon-vaas uit Athene (ca. 735-725 v.C.) 102
- 12 Een Romeinse kopie en een contemporaine afbeelding van de Atheense beeldengroep van de tirannendoders (origineel ca. 475 v.C.) 111
- 13 Een schrijftafeltje uit een Etruskisch graf (ca. 700-675 v.C.) 122
- 14 Het Narmer-palet uit Egypte (ca. 3100 v.C.) 134
- 15 De buitenzijde van een Attische drinkschaal: een gymnasium-scène (vroeg 5de eeuw v.C.) 143
- 16 Een Attische kouros en korē (ca. 550 v.C.) en de zogenaamde Getty Kouros (6de eeuw v.C.?) 152
- 17 De buitenzijden van een Attische amfoor en een Attische wijnkan: strijdscènes met Griekse hoplieten en Perzen (ca. 480-460 v.C.) 157
- 18 Een Etruskische helm door de Syracusanen gewijd in Olympia (474 v.C.) 176
- 19 Ostraka afkomstig van de Atheense Agora (5de eeuw v.C.) 179
- 20 Filippus II? Schedelfragmenten uit Vergina (4de eeuw v.C.) en gezichtsreconstructie 184
- 21 Antieke landbouwterrassen in het Attische landschap 194
- 22 Stèle met een Attisch decreet (408/407 v.C.) 203
- 23 Atheense reliëfs: twee groepen dansers (323 v.C.) 211
- 24 De binnenzijde van een Attische drinkschaal: de god Dionusos als zeevaarder (ca. 530 v.C.) 220
- 25 Kopieën van het beeld van Athena Parthenos in het Parthenon op de Atheense Akropolis (origineel 447-438 v.C.) 225
- 26 Munten van Grieks-Bactrische en Grieks-Indische koningen (3de-2de eeuw v.C.) 240
- 27 Bouwblok met wijdingsinscriptie van de Athena-tempel te Priēnē (4de eeuw v.C.) 249
- 28 Romeinse kopie van het beeld van de godin Tuchē als stedenmaagd van Antiochië (origineel ca. 300 v.C.) 256
- 29 Carthaagse munten met krijgsolifanten (3de eeuw v.C.) 271
- 30 Het reliëf van Domitius Ahenobarbus (1ste eeuw v.C.) 276
- 31 Delos en Hatra (2de-1ste eeuw v.C.) 290
- 32 Slaven in de hellenistische kunst (3de-1ste eeuw v.C.) 303
- 33 Een Egyptisch reliëf: Ptolemaios I en de godin Hathor (ca. 300 v.C.) 311
- 34 Sculptuur uit het boeddhistische klooster van Tepe Shotor, Afghanistan (3de-4de eeuw n.C.) 318
- 35 Een maquette van de akropolis van Pergamon (toestand in de eerste helft van de 2de eeuw v.C.) 324
- 36 Stèle uit Petra met idool van de godin Atargatis (1ste eeuw n.C.) en kop van een Atargatis-beeld uit Armenia Minor (2de eeuw v.C.) 330

- 37 Stèle van een in het Egyptische Sakkara opererende Kretensische droomuitlegger (3de-2de eeuw v.C.) 338
- 38 De Lyon-tabulae met de tekst van een rede van keizer Claudius (1ste eeuw n.C.) 353
- 39 De Romeinse stad Timgad in Algerije (2de-4de eeuw n.C.) 365
- 40 Bodemstempels op terra sigillata met de namen van producenten en een terra sigillata-bord met een tellijst van een pottenbakkerij (1ste-2de eeuw n.C.) 373
- 41 Grafsteen van de vrouw Regina, uit South Shields aan de Muur van Hadrianus (2de-3de eeuw n.C.) 385
- 42 Een van de zogenaamde Tabulae Vindolandenses: een tekst uit het Romeinse kamp Vindolanda met overzicht van de troepensterkte ter plaatse (2de eeuw n.C.) 394
- 43 Graffito met gladiator, uit Pompeii (vóór 79 n.C.), en de grafsteen van de gladiator Apollonios uit Klein-Azië (latere keizertijd) 399
- 44 Nehalennia-altaren, uit Zeeland (3de eeuw n.C.) 407
- 45 Een wandschildering uit de synagoge van Doura Europos (245 n.C.) 412
- 46 De Nag Hammadi codices (4de eeuw n.C.) 420
- 47 Sculptuur van vreemdeling te paard, China (7de-9de eeuw n.C.) 428
- 48 Mozaïek uit Ravenna: keizer Justinianus (6de eeuw n.C.) 447

SCHEMA'S EN TABELLEN

- Het Atheense staatsbestel 461
- De politieke organisatie van de klassieke Romeinse Republiek 462
- De politieke organisatie van het Romeinse Keizerrijk 463
- Hellenistische vorsten 465
- Romeinse keizers 466
- Filosofen 467
- Geleerden en wetenschapsbeoefenaren 469
- Dichters en prozaschrijvers 471
- Christelijke schrijvers 473
- Chronologisch overzicht 475

Woord vooraf

Dit boek getiteld *De Oudheid* gaat in een nieuw jasje af op zijn vijftiende verjaardag. Dat is een mooie leeftijd en we danken ons lezerspubliek voor het vertrouwen dat men kennelijk in ons werk gesteld heeft. We hopen dat vertrouwen nog even vast te kunnen houden. Er is dus nog wel meer veranderd dan alleen het uiterlijk. Nadat in 1995 de eerste druk van dit boek verschenen was, werd in 2001 een geheel herziene zesde druk uitgebracht. Inmiddels zijn weer een zevental jaren verstreken en was de tijd weer rijp om de tekst andermaal geheel te herzien.

De opzet is ongewijzigd gebleven: onze doelgroep is nog immer dezelfde. Dit boek is geschreven voor een gevarieerd lezerspubliek, zowel aan als buiten de universiteit. Primair is het gericht op de eerste- en ouderejaarsstudenten in de geschiedenis, kunstgeschiedenis, klassieke talen en archeologie, voor wie de geschiedenis van de Grieks-Romeinse Oudheid deel uitmaakt van hun studie. Maar ook alle anderen die in hun studie met de oude geschiedenis worden geconfronteerd of die om welke reden dan ook daarin geïnteresseerd zijn, hebben in dit boek in één band een redelijk compleet overzicht van de wereld van de Oudheid.

Sinds zijn eerste verschijning onderscheidt dit handboek voor de geschiedenis van de Oudheid zich door enkele specifieke kenmerken van de bestaande Nederlandstalige overzichtswerken op dit terrein. Zo hebben wij geprobeerd om niet te beknopt te zijn, maar evenmin te uitgebreid. Het resultaat is een boek dat ter eerste kennismaking met de Oudheid en tegelijk als eenvoudig naslagwerk kan dienen. Vervolgens hebben wij ernaar gestreefd zoveel mogelijk het traditionele geschiedverhaal te combineren met aandacht voor onderwerpen die in het huidige onderzoek centraal staan. Bij de herziening heeft het geschiedverhaal op enkele punten wat meer nadruk gekregen, en vanzelfsprekend is zowel daar als in de meer thematische delen gepoogd de actuele stand van de wetenschap weer te geven, voorzover dat in een handboek gepast is. Tevens hebben wij de begrippen *Oudheid* en *oude geschiedenis* breder opgevat dan in Nederland gebruikelijk is en deze ingepast in naar ruimte en tijd uitgebreide kaders: chronologisch van de vroege prehistorie tot ver in de Europese Middeleeuwen, geografisch over het hele gebied van Eurazië en Noord-Afrika.

Binnen deze ruime kaders ligt de nadruk steeds op de Grieks-Romeinse wereld van de periode 1000 v.C. tot 500 n.C. Die periode wordt in vier naar opzet gelijkwaardige delen gesplitst, waarbij steeds de hele antieke wereld de revue passeert, en niet, zoals meestal te doen gebruikelijk is, in twee delen waarin eerst de Griekse en vervolgens de Romeinse geschiedenis wordt behandeld. Deze vier delen zijn: de archaïsche tijd (1000-500 v.C.), de klassieke tijd (500-336 v.C.), de hellenistische tijd (336-30 v.C.) en de tijd van het Romeinse keizerrijk (30 v.C.-500 n.C.). Elk deel begint met een overzicht van staten en culturen in heel Eurazië in de betreffende periode. Om de systematiek en de onderlinge vergelijkbaarheid te bevorderen keren in elk van de vier delen steeds dezelfde hoofdstuktitels terug. Deze kern wordt voorafgegaan door een overzicht van de prehistorie en de oudste geschiedenis van Eurazië tot 1000 v.C. en gevolgd door een afsluitend deel over de belangrijkste ontwikkelingen in de eeuwen na 500 n.C. Aan alles vooraf gaat een inleidend deel waarin zaken als bronnen, methoden en materiële grondslagen (ecologie, demografie, economie) ter sprake komen.

Naast de hoofdtekst bevat het boek afbeeldingen, kaarten, schema's, tabellen en een chronologisch overzicht. De afbeeldingen en kaarten zijn in principe niet louter illustratief bedoeld, maar voegen ook gegevens toe aan de tekst. De schema's proberen vooral enkele tekstgedeelten te verduidelijken, terwijl de tabellen met namen en het chronologisch overzicht niet bedoeld zijn als 'leerstof' maar de functie van naslagwerk van dit boek versterken. Dat laatste doel dient ook de index aan het slot. Een bibliografie beoogt een eerste handleiding te bieden aan degenen die verder op het terrein van de oude geschiedenis willen doordringen. In eerdere drukken was deze bibliografie zeer uitgebreid: we hebben gemeend dat in de huidige situatie verwijzing naar enkele belangrijke bibliografische websites, die met regelmaat geactualiseerd worden, een deel van de snel verouderende titellijsten kon vervangen.

Dit boek is geschreven door twee auteurs. Dat heeft vele voordelen, maar ook praktische nadelen gehad. Wij hebben elkaars teksten kritisch doorgenomen en aanvaarden gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor het gehele boek. Twee auteurs blijven echter twee verschillende personen met hun eigen visies en stijlen. Daarom heeft bij de revisie elke auteur ook de eigen gedeelten onder handen genomen. Hieronder geven wij de feitelijke arbeidsverdeling in het auteurschap van de diverse delen aan:

- I Naerebout
- II.1 Naerebout (het Paleolithicum)
- II.1 Singor (het Neolithicum)
- II.2 Singor
- III Singor
- IV Naerebout
- V.1 Singor

- v.2 Singor
- v.3 Naerebout
- vi.1 Naerebout
- vi.2 Naerebout
- vi.3 Singor
- vii Singor (Staten en culturen in Eurazië)
- vii Naerebout (Het Germaanse westen)
- vii Singor (Het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk)
- vii Singor (De christelijke Kerk)
- vii Naerebout (De islam)
- vii Naerebout (Het antieke erfgoed)

Voorschoten/Amsterdam,
F.G. Naerebout & H.W. Singor
Maart 2008

De transcriptie en uitspraak van vreemde woorden en namen

CHINEES

Voor de transcriptie van alle Chinese woorden en namen wordt hier, zonder uitzondering, het Pinyin-systeem gehanteerd. Dit is de officiële spelling van de Chinese Volksrepubliek wanneer men daar van het Latijnse alfabet gebruikmaakt. Deze spelling wordt ook gehanteerd door internationale organisaties en in toenemende mate door wetenschap en journalistiek. Deze Pinyin-transcriptie is gebaseerd op de huidige Mandarijn-uitspraak van de Chinese karakters in kwestie. De relatie tussen de letters en de klanken is voor Nederlanders helaas niet erg eenduidig. Het onderstaande lijstje is gebaseerd op W. Idema & L. Haft, *Chinese letterkunde. Inleiding, historisch overzicht en bibliografie*, Utrecht 1985:

a	in de combinaties yan, -ian, juan, quan, xuan: Nederlandse e, als in 'pen'; anders Nederlandse aa, als in 'gaan'
ao	Nederlandse au
b	Nederlandse p
c	Nederlandse ts, als in 'koetshuis'
ch	Engelse ch, geaspireerd, als in 'charcoal'
d	Nederlandse t
e	in de combinaties ye, -ie, -ue: Nederlandse e, als in 'het'; anders ongeveer Nederlandse e, als in 'de'
ei	ongeveer Nederlandse ee, als in 'deel'
g	Nederlandse k
i	na s, z, c, ch, zh, sh of r: Nederlandse e, als in 'de', anders Nederlandse ie, als in 'Piet'
iu	Nederlandse ioe
j	Nederlandse tj, als in 'beetje'
k	Engelse k, geaspireerd
ou	Nederlandse oo, als in 'boot'
p	Engelse p, geaspireerd
q	Engelse ch, geaspireerd, als in 'cheese'
r	Engelse r, of Franse g, als in Liège
sh	Nederlandse sj, als in 'hasj'
t	Engelse t, geaspireerd
u	na j, q, x en y: Nederlandse uu, als in 'fuut', anders als Nederlandse oe
ui	ongeveer Nederlandse wee
x	Nederlandse sj, als in 'klusje'

y	Nederlandse j, als in 'jaar'
z	Nederlandse ts, als in 'bits'
zh	Engelse j, als in 'John', maar stemloos

GRIEKS

De hier gekozen transcriptie volgt de veronderstelde antieke uitspraak van met het Griekse alfabet gespelde woorden, met enige concessies aan in Nederland ingeburgerde transcripties en bijbehorende uitspraak. Zie voor een gedetailleerde bespreking: S.W. Allen, *Vox graeca. A guide to the pronunciation of classical Greek*, Cambridge 1987. In plaats van het oorspronkelijke Griekse muzikale accent wordt in Nederland en op de Britse Eilanden het intensiteitsaccent toegepast als hadden we te doen met Latijn (zie daar). In onderstaand lijstje volgt op het Grieks eerst de transcriptie, tussen haakjes indien nodig een aanwijzing inzake de uitspraak.

α	a (langere en kortere a, maar nooit a als in 'gat')
αι	ai (als aai in 'aaien')
αυ	au
β	b
γ	g (de Franse g, als in 'gouverner')
δ	d
ε	e (als in 'pet')
ει	ei (gangbaar als ei in 'eiland'; juister: als ee in 'beet')
ζ	dz (gangbaar als dz; maar in de klassieke tijd eigenlijk zd!)
ευ	eu (als in 'neus')
η	ē (lang, als in 'gètver')
θ	th (als in 'Tholen')
ι	i (langere en kortere i, maar nooit i als in 'git')
κ	k
λ	l
μ	m
ν	n
ξ	ks (als in 'niks')
ο	o (als in 'kom')
οι	oi (als in 'hoi')
ου	oe
Ι	p
ϱ	r (rollende r)
σ,ς	s
τ	t
υ	u (langere of kortere u, maar nooit u als in 'pulken')
φ	f (gangbaar als f; eigenlijk meer geaspireerde p)
χ	ch (gangbaar als in 'bocht'; eigenlijk meer geaspireerde k)
ψ	ps (als in 'psyche')
ω	ō (gangbaar als in 'boom'; eigenlijk als in 'kom')

Bij Griekse namen en woorden is de hiervoor genoemde transcriptie consequent toegepast; met uitzondering van enkele namen die zijn ingeburgerd in gelatiniseerde of vernederlandste versie (bijvoorbeeld Athene, en niet Athēnai). In de index wordt van dergelijke namen altijd ook de

Griekse versie gegeven, terwijl van getranscribeerde namen ook de gelatiniseerde versie wordt geboden.

LATIJN

Hier is vanzelfsprekend geen transcriptieprobleem (alleen gebruiken we v voor u indien deze letter als medeklinker fungeert). De uitspraak van het Latijn van de klassieke periode is volgens het onderstaande overzicht; hier niet gegeven letters zijn uit te spreken als in het Nederlands. Voor meer details: W.S. Allen, *Vox Latina. A guide to the pronunciation of classical Latin*, Cambridge 1978.

a	langere en kortere a, maar nooit a als in 'gat'
ae	korte ai, niet als in 'aai'
au	als in 'gauw'
c	k
e	zowel als in 'pet', als in 'beet'
ei	eei
eu	als in 'neus'
g	als in 'garçon'
h	stom
i	zowel als in 'hit' als in 'biet'
o	zowel als in 'pot' als in 'boot'
oe	oi als in 'hoi'
ph	geaspireerde p
qu	kw
s	altijd scherp, nooit z
u	oe als in 'boek'
v	gangbaar is v, in feite meer w
y	u als in 'uur'

De klemtoon wordt gelegd op de tweede lettergreep van achteren indien deze lang is, anders op de derde van achteren.

ARABISCH

Arabishe woorden en namen zijn getranscribeerd als in de *Encyclopedia of Islam*, met uitzondering van enkele in het Nederlands ingeburgerde namen. Het is hier niet de plaats voor een uitgebreide verhandeling over de uitspraak van het Arabisch. Enkele bijzonderheden:

'	alif: glottisslag, de ongeschreven klank gehoord in 'beëdigen', 'al-één' (vergelijk 'alleen')
‘	ayin: klank diep in de keel: 'braakgeluid'
u	oe

OVERIG

Bij de overige getranscribeerde schriftsystemen (spijkerschrift, hiërogliefen, semitische alfabetten) is gekozen voor een weergave die aansluit bij wat in de niet-specialistische literatuur gang-

baar is en/of aansluit op de vermeende uitspraak van de aldus genoteerde namen en begrippen. Dat betekent bijvoorbeeld dat namen die in (gelatiniseerde) Griekse gedaante bekend zijn ook zo gegeven zijn: dus de Perzische vorst Darius, en niet Darjavesh. Herkenbaarheid en hanteerbaarheid stonden voorop, niet enig consequent systeem.

Inleiding

Bronnen en chronologie

BRONNEN

Zonder bronnen is er geen geschiedenis, want het geheugen van de mens is onbetrouwbaar en reikt niet ver. Om de herinnering aan het verleden te bewaren heeft de mensheid een extern geheugen nodig, en dat externe geheugen wordt gevormd door de bronnen. Praktisch alles kan als bron dienst doen, of het nu als bron bedoeld is of niet. Het gaat dus niet alleen om geschriften, maar om alle relictten van menselijk gedrag, ook als dat met het bewust produceren van bronnen niets te maken had. En ook verschijnselen die onafhankelijk zijn van menselijk handelen, zoals een door een overstroming afgezette kleilaag, kunnen worden gebruikt als een bron die ons iets zegt over de leefomstandigheden in een bepaalde tijd. Om greep te krijgen op dit zo diverse bronnenmateriaal kan een verdere indeling daarvan helpen. Een van de meest gangbare indelingen is die in geschreven en ongeschreven bronnen, met verdere onderverdelingen.

Geschreven bronnen

Geschreven bronnen zijn de producten van alle menselijke schriftsystemen. Deze categorie bronnen kan worden onderverdeeld in primaire bronnen, dat zijn bronnen die een directe neerslag van het verleden vormen ('documenten'), en in secundaire bronnen, dat zijn bronnen die bij wijze van spreken reeds door een filter zijn gegaan ('literaire bronnen'). De tweedeling primair–secundair is niet absoluut, maar relatief: in welke categorie een bron wordt ingedeeld, hangt af van de gestelde vragen. Een voorbeeld: voor wie geïnteresseerd is in de slavernij in de Griekse wereld, als sociaal-economisch fenomeen, zijn toneelstukken waarin slaven voorkomen een secundaire bron, in tegenstelling tot een primaire bron als een zogenaamde vrijlatingsoorkonde, een tekst opgesteld wanneer een slaaf door zijn meester officieel in vrijheid werd gesteld. Maar voor wie geïnteresseerd is in het beeld dat 5de- en 4de-eeuwse Atheners hadden van slaven en slavernij, zijn de genoemde toneelstukken, immers geschreven en bekeken

door contemporaine Atheners, tot primaire bronnen geworden. En ze zijn dat natuurlijk al helemaal voor wie niet de Atheense slavernij maar het Atheense drama als onderzoeksobject kiest.

Voor de Oudheid beschikken we over een keur aan geschreven bronnen. Om te beginnen inscripties, ofwel het zogenaamde epigrafisch materiaal; dat wil zeggen: teksten gehouwen, gegrift of gekrast in een of andere drager, veelal steen, (gebakken) klei of metaal. Teksten met inkt of verf geschreven op harde materialen als steen of aardewerk worden, hoewel strikt genomen geen inscripties, ook onder het epigrafisch materiaal gerangschikt. Inscripities zijn bewaard uit elke samenleving die het schrift machtig was. Ze beslaan het volledige spectrum van wettekst tot boodschappenlijstje, van grafschrift tot schuttingtaal. Het kan gaan om archiefstukken, bijvoorbeeld veel van de kleitabletten uit het Nabije Oosten; om in de openbare ruimte zichtbare teksten, bijvoorbeeld bepaalde hiërogliefenteksten uit Egypte; of om 'gebruiksteksten', bijvoorbeeld de orakel-inscripties op schildpadschilden en op botten die in grote hoeveelheden zijn gevonden in China.

Binnen de Griekse en later ook de Romeinse cultuur bestond een wel zeer opmerkelijke aan drift om zaken betreffende het openbare of het privé-leven aan een ieder kenbaar te maken door middel van publiekelijk opgestelde en duurzaam uitgevoerde teksten. Het epigrafisch materiaal is voor het klassieke Griekenland, de hellenistische wereld en het Romeinse keizerrijk dan ook een zeer rijke bron: er zijn vele tienduizenden teksten van allerlei aard (verdragen, wetten, besluiten, eredecreten, contracten, grafschriften, wijdingen aan de goden, grensstenen enzovoort, enzovoort) bekend, en er worden er voortdurend bij gevonden.

Geschreven bronnen van andere aard dan inscripties zijn voor de wereld van de Oudheid zeer zeldzaam: papyrus, perkament en papier of ander vergankelijk schrijfmateriaal, zoals hout, bamboe en zijde, zijn slechts zelden bewaard gebleven. Alleen in zeer droge of juist zeer vochtige, maar zuurstofarme condities overleeft dergelijk materiaal de eeuwen. Papyrus was het meest gangbare schrijfmateriaal in de mediterrane wereld, papier was dat vanaf de 2de eeuw in China: beide dragers zijn helaas zeer vergankelijk. De enige substantiële uitzondering wordt gevormd door de papyrusteksten die op grote schaal geconserveerd zijn in woestijncondities in Egypte.

Maar er zijn ook talrijke geschreven bronnen die niet rechtstreeks maar door overlevering tot ons zijn gekomen: de werken van dichters, filosofen, historici, redenaars enzovoort, zijn voor het nageslacht bewaard gebleven door, vaak vele malen opnieuw, overgeschreven te zijn. Van in het Grieks gestelde teksten bijvoorbeeld bezitten wij voor het millennium tussen de epische poëzie van Homeros, waarvan de ons bekende versie waarschijnlijk moet worden gedateerd in de tweede helft van de 8ste eeuw v.C., en 200 n.C. meer dan 20 miljoen woorden van meer dan 1600 auteurs, voor het overgrote deel door overlevering tot ons gekomen. Deze aanzienlijke hoeveelheid teksten is overigens niet meer dan een

fractie van wat er ooit aan Griekse geschriften is geweest. Dat laatste weten we omdat we in veel gevallen slechts brokstukken of alleen de titel van een werk over hebben. Voor de moderne historicus zijn vanzelfsprekend de werken van historici uit de Oudheid interessant: werken die een reflectie van mensen uit de Oudheid op hun eigen geschiedenis en samenleving bevatten. Maar ook andere geschreven bronnen kunnen van even groot of, afhankelijk van het bestudeerde onderwerp, van nog veel groter belang zijn. Elke tekst is wel voor enig doel vruchtbaar te maken. Dat wil niet zeggen dat dat een simpele operatie is: elke tekst heeft een bepaalde achtergrond, een bepaalde reden waarom de tekst is gecomponeerd. En die reden is zelden het zo objectief mogelijk informeren van het nageslacht. Bronnenkritiek moet ons helpen vast te stellen wat een tekst ons nu precies vertelt en waarover.

Ongeschreven bronnen

De categorie van de ongeschreven bronnen is eveneens verder onder te verdelen, en wel in twee subgroepen. Ten eerste zijn er de ‘voorwerpen’: alle zaken die uit het verleden zijn overgebleven, van complete bouwwerken tot de kleinste bodenvondsten. Daarbij hoeft het niet noodzakelijkerwijs te gaan om door mensen vervaardigde objecten als werktuigen, sieraden en munten. Ook biologisch materiaal, zoals skeletresten of fossiele stuifmeelkorrels, moeten we hieronder rekenen. En naast de reeds genoemde architectuur is er tevens sprake van andere onroerende, soms zelfs van niet-tastbare zaken. Op kleine schaal betreft het dingen als een bodemverkleuring of een stukje afwijkende vegetatie als indicatie van een menselijke activiteit, op grote schaal een compleet landschap of een infrastructuur. Bij de bestudering van dergelijke dingen speelt, naast onderzoek op en onder de grond, luchtfotografie en satellietwaarneming, samen met de cartografie, een belangrijke rol.

Ten tweede zijn er door mensen vervaardigde afbeeldingen, eigenlijk ook ‘voorwerpen’, maar toch duidelijk een aparte categorie. Al zijn het ongeschreven bronnen, toch liggen afbeeldingen dicht bij teksten dan bij andere ‘voorwerpen’. Bij een tekst gaat het in zekere zin immers ook om een door mensenhanden vervaardigd ‘beeld’ van omgeving, medemens of eigen persoon. Om die reden zijn dit ook bronnen die fundamenteel zijn voor historisch onderzoek. Zolang we maar niet vergeten dat afbeeldingen uit het verleden omzichtig moeten worden behandeld: nooit kunnen deze beelden zonder meer als een soort documentaire foto’s worden gehanteerd. ‘Verbeeldingen’ zou eigenlijk een beter woord zijn dan afbeeldingen; men gebruikt ook wel het begrip ‘representatie’. Kennis van de psychologische en cultuurhistorische achtergronden van de wijze van ‘verbeelden’ of ‘representeren’ in een bepaalde periode is een vereiste om afbeeldingen uit die periode op een enigszins betrouwbare wijze te kunnen ‘lezen’, en ondanks dergelijke kennis zullen er altijd veel interpretatieproblemen overblijven.

¹ De vaardigheid van de Romeinse landmeters en bouwers heeft tot op de dag van vandaag sporen van Romeinse aanwezigheid in het landschap achtergelaten, waaronder veldscheidingen, wegen, bruggen en aquaducten. Op deze luchtfoto is de weg te zien bekend als Watling Street West, die van Wroxeter (het Romeinse Viroconium Cornoviorum) naar het zuiden loopt (we kijken op de foto in zuidelijke richting) door het heuvelland aan de grens met Wales. De Romeinse weg is nog in gebruik, nu door heggen omzoomd, en is het markantste element van het landschap. De weg loopt recht door de vallei, tussen de heuvels en een moerassig beekdal; in de verte buigt hij af naar de zogenaamde Church Stretton Gap tussen twee heuvelruggen. Deze weg was mogelijk een onderdeel van de Romeinse inzet ter verovering van Wales tussen 43 en 77.

In het algemeen moet worden opgemerkt dat het ongeschreven bronnenmateriaal alleen de hoofdrol speelt, wanneer (leesbare) teksten ontbreken. De geschreven bronnen, primair of secundair, blijven fundamenteel. Ongeschreven bronnen kunnen het beeld aanvullen, corrigeren of nuanceren, dat wij ons op basis van de geschreven bronnen hebben gevormd. In die zin zijn ze zonder twijfel uiterst belangrijk. Maar de interpretatie van bijvoorbeeld muurresten is niet altijd even gemakkelijk, en van een schildering op een muur of een pot vaak nog veel moeilijker. Bij gebrek aan teksten moeten veel vragen onbeantwoord blijven.

Brongebruik

Er is dus letterlijk geen einde aan wat kan dienen als bron voor historisch onderzoek. Deze rijkdom mag ons echter niet doen vergeten dat de hiaten talrijk zijn. De bronnen zijn nu eens overvloedig dan weer schaars, want ze zijn nu eenmaal

onregelmatig verdeeld over gebieden, perioden en onderwerpen. Ook is de ene bron niet per definitie geschikter dan de andere: wie denkt dat een inscriptie altijd de voorkeur verdient boven een literaire tekst, is onvoorzichtig. De bron fungeert als verrekijker of als vergrootglas: zonder zo'n lens kunnen we niets zien, maar de bron zit wel met alle vertekening van dien tussen ons als waarnemers en het object van onze waarneming in. Er zijn ook vragen waarop geen enkele bron het antwoord geeft; dan kan men wachten tot nieuw relevant materiaal gevonden wordt of, realistischer, pogen het gat te vullen met een hypothetisch antwoord: een keuze voor wat op een gegeven moment de beste, meest consistente verklaring lijkt te bieden. Een manier om tot zo'n hypothese te komen, is de vergelijkende methode: op een andere plaats en/of een andere periode kunnen zich vergelijkbare situaties voordoen, die wel afdoende gedocumenteerd zijn.

Iemand die iets over het verleden wil leren, zal vaak zelf geen bronnen raadplegen maar moderne literatuur waarin van de bronnen gebruik is gemaakt. Wie op zoek is naar een of ander feit uit de geschiedenis van de vroege Romeinse keizertijd leest daar in principe niet de Romeinse historicus Tacitus op na, maar zoekt zijn informatie in een modern handboek of naslagwerk. Ook de historicus zal tegenwoordig, al kan hij natuurlijk door de lectuur of aanschouwing van een bron geïnspireerd worden, een onderzoek veelal niet met bestudering van de bronnen maar met het bestuderen van moderne wetenschappelijke literatuur beginnen, om op basis van die literatuur eerst een achtergrond te leren kennen, vragen te formuleren of mogelijk modellen te creëren. Natuurlijk hangt het af van het onderwerp en de aanwezige moderne literatuur of raadpleging van de bronnen al in een vroeg of pas in een later stadium noodzakelijk is: wie minder goed gebaande paden inslaat, zal eerder gedwongen zijn zelf de bronnen te onderzoeken.

Voor serieus en innovatief wetenschappelijk werk is het overigens vrijwel altijd noodzakelijk om uiteindelijk naar de bronnen terug te keren. Voor de geschiedenis van de Oudheid zal het daarbij meestal gaan om gepubliceerde bronnen, zoals tekstuitgaven of opgravingsverslagen. Dit betekent natuurlijk niet dat de historicus de bronnen maar ter hand hoeft te nemen om 'even te kijken hoe het zit'; hooguit is het mogelijk snel het werk van een andere historicus te falsifiëren. De bronnen spreken nu eenmaal een moeilijk verstaanbare taal, zodat iedere bron moet worden geïnterpreteerd vanuit een bepaald theoretisch kader en vanuit een bepaald totaalbeeld.

CHRONOLOGIE

Relatieve en absolute datering

Alvorens bronnen gebruikt kunnen worden voor geschiedschrijving moeten ze gedateerd worden. En in het geval van geschreven bronnen moeten vervolgens

ook de gebeurtenissen en zaken waarover in de bron verteld wordt, gedateerd worden. Bij het dateren wordt een onderscheid gemaakt tussen relatieve en absolute datering. Deze twee manieren van dateren zijn niet van elkaar te scheiden, maar wel te onderscheiden. Relatieve datering geeft de ouderdom van feiten of objecten aan ten opzichte van andere feiten en objecten, absolute datering ten opzichte van een vast punt in de tijd. Een voorbeeld van relatieve datering is de stratigrafische methode in de archeologie. Zeer gesimplificeerd houdt deze methode in: laag x ligt onder laag y, dus laag x is ouder; vondsten uit laag x zijn dan ouder dan vondsten uit laag y. Een voorbeeld van absolute datering is de vaststelling dat laag x gedateerd dient te worden 'na 54 n.C.', omdat er in laag x een munt is gevonden met de beeltenis van keizer Nero, die in 54 de keizertroon besteed. 'Na 54' is een absolute datering, want de christelijke jaarrekening vertrekt vanuit een vast punt. Maar 'na 54' is géén precieze datering. De historicus of archeoloog moet proberen met alles rekening te houden, in het geval van een munt onder meer met het feit dat gemunt geld lang in omloop kan blijven, eventueel omdat het wordt opgepot bij wijze van een voorraad edelmetaal.

Tijdrekensystemen

In het zojuist gegeven voorbeeld van absolute datering zit natuurlijk een addertje onder het gras: hoe weten we eigenlijk dat Nero keizer werd in 54? Bij het gebruik van onze absolute chronologie, met als uitgangspunt het traditionele jaar van Christus' geboorte, dient men te beseffen dat in het verleden vele daterings-systemen gangbaar zijn geweest die vanuit andere principes werkten. Deze systemen moeten op de een of andere wijze worden herleid tot de huidige jaartelling. De verschillende tijdrekeningen die in de Oudheid (en trouwens ook lang daarna) in zwang waren, roepen allerlei vragen op. Vragen over de kalender: hoe lang was hun jaar, hoe was het ingedeeld, waar lag het begin van elk jaar; vragen over de chronologie in engere zin: hoe was de benaming of nummering van opeenvolgende jaren, hoe kunnen de verschillende reeksen (absoluut of relatief) met elkaar verzoend worden, en vooral, hoe kunnen we al die gegevens naar één absolute reeks, namelijk de christelijke jaartelling, omzetten? Enkele voorbeelden kunnen de uitzonderlijke complexiteit van deze materie illustreren.

In Egypte had men een jaar van 12 maanden van 30 dagen, plus 5 feestdagen. Dit jaar van 365 dagen loopt een kwart dag achter op het zonnejaar, maar de Egyptenaren schrikkelden niet. De Juliaanse kalender, dat is de reorganisatie van de Romeinse kalender door Julius Caesar in 46 v.C., was een verbeterde versie van de Egyptische zonnekalender, met één schrikkel dag om de vier jaar. De jaaraanduiding in Egypte was naar de regeringsjaren van de koning. In Mesopotamië werden diverse lokale kalenders gehanteerd, met verschillende schrikkel-systemen om maanmaanden en zonnejaar in lijn te houden. De Assyriërs noemden hun jaar naar de beampten die belast waren met de tijdrekening. We

spreken dan van eponieme magistraten, dat wil zeggen: magistraten 'die hun naam – in het Grieks *onuma* – (aan het jaar) geven'. De Babyloniërs hadden aanvankelijk een doorlopende jaartelling, maar gingen later elk jaar apart benoemen naar bepaalde gebeurtenissen. Sinds de 16de eeuw v.C. werd ook in Mesopotamië gewerkt met regeringsjaren. In Griekenland was oorspronkelijk geen eenduidig systeem in gebruik: men rekende in generaties, waarbij de lengte van een generatie telkens anders bepaald werd; of men zocht aansluiting bij de regeringsjaren van de Perzische koning; of men dateerde relatief ('in het 19de jaar na de slag bij...'). In de 5de eeuw en later zette het geven van jaarnamen door: we beschikken over lijsten van eponieme ambtenaren en koningslijsten, noodzakelijk om tot een relatieve datering te kunnen komen. In Rome waren de jaarlijks wisselende consuls de eponiemen, en later werden ook de regeringsjaren van de keizers gebruikt.

Ook systemen vergelijkbaar met het onze, waarbij werd gerekend vanuit een vast punt, bestonden in de wereld van de Oudheid: de zogenaamde era's. Hiervoor is een geregeld jaar (met schrikkeljaren) nodig; hellenistische heersers uit de tijd na Alexander de Grote namen dit over van de Babyloniërs en baseerden er hun era's op. Met name de zogenaamde Seleuciden-era, die gerekend werd vanaf, in onze jaartelling, 312 v.C., werd in het Nabije Oosten op grote schaal gehanteerd, tot in de Middeleeuwen, door de Syrische Kerk zelfs tot op heden. Maar er waren vele andere era's: van vorstenrijken of van individuele steden, en verschillende varianten in het Romeinse Rijk. Romeinse geschiedschrijvers telden vanaf de stichting van de stad Rome, zij het dat zij het niet eens waren over wanneer dat precies was geweest. De Grieken hadden al langer een era in gebruik: de Olympiaden. De Olympische Spelen waren een feest dat elk vierde jaar werd gehouden en dat zo belangrijk was dat het ook als tijdrekeneenheid kon dienen. De nummering loopt vanaf 776 v.C. in onze termen (dus: 776 v.C. = Ol. 1,1, het eerste jaar van de eerste Olympiade). De Olympiaden berustten op lijsten van overwinnaars bij de spelen, en werden al in de Oudheid gesynchroniseerd met lijsten van vorsten en eponiemen. Zo werd een chronologisch raamwerk geschapen dat later ook door christelijke auteurs werd gebruikt.

De christelijke jaartelling ontstond toen in de 6de eeuw de monnik Dionusios lijsten van door hem berekende komende paasdata, die op de joodse maankalender waren gebaseerd maar in de Juliaanse zonnekalender moesten worden ingepast, niet wilde laten beginnen met een verwijzing naar de heidense keizer Diocletianus die de christenen had vervolgd. In de 6de eeuw was de diocletiaanse era die begon met het eerste regeringsjaar van Diocletianus in het jaar 284, nog gangbaar. In plaats daarvan berekende Dionusios het geboortear van Christus en stelde het jaar 248 van de diocletiaanse era gelijk aan 532 'na de vleeswording van Onze Heer' (in het Latijn: *ab incarnatione Domini*, later ook wel eenvoudig: *Anno Domini*, 'in het jaar van Onze Heer'). Daarmee werd een christelijke era geboren, want door het belang van de paasdata werd deze nieuwe jaartelling eerst in de 6de eeuw in het Byzantijnse Rijk en later in de 8ste al-

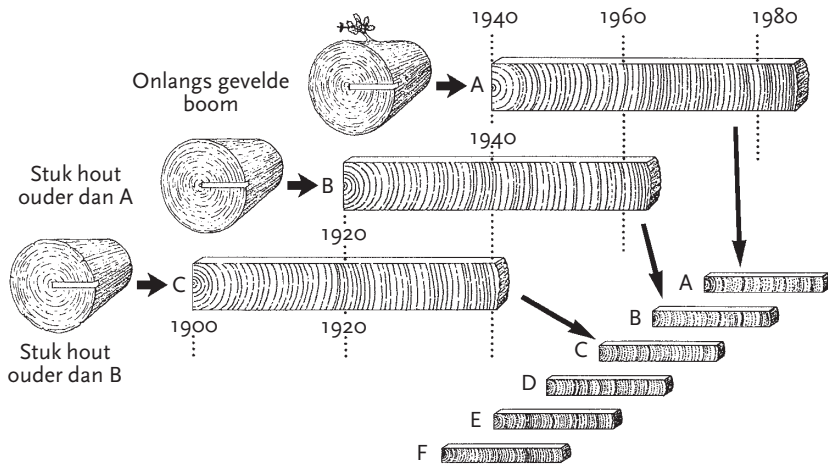
gemeen aanvaard in christelijk Europa. Hier ligt het begin van onze absolute tijdrekening, want dateringen uit de Oudheid in de diocletiaanse era of in Olympiaden konden nu worden omgerekend in een jaartelling die in principe de hele geschiedenis omvatte, vanaf de geboorte van Christus in een opklimmende of in een teruggaande reeks, na Christus of vóór Christus. Daarbij wordt het laatste jaar vóór Christus (1 v.C.) onmiddellijk gevolgd door het eerste jaar ná Christus (1 n.C.), want een 'jaar nul' heeft nooit bestaan.

Controle op onze herrekening van antieke dateringen kan plaatsvinden door het bepalen van momenten die astronomisch absoluut zijn en eenduidig in de termen van de huidige tijdrekening kunnen worden uitgedrukt: zo moet bijvoorbeeld de zonsverduistering genoemd in een verslag van een 8ste-eeuwse Assyrische gouverneur op 10 juni 763 v.C. hebben plaatsgevonden, en de zonsverduistering door de Griekse historicus Thucydides beschreven, op 3 augustus 431 v.C., enzovoort. Dat verschaft ons een aantal vaste punten. Maar aangezien de maanmaand en het zonnejaar niet in een rond aantal dagen zijn uit te drukken (een maand is meer dan 29, en een jaar meer dan 365 dagen), zal het omzetten van vele antieke tijdrekensystemen in astronomische jaren, of, nog lastiger, in onze moderne tijdrekening, altijd vragen openlaten.

Natuurwetenschappelijke dateringsmethoden

In het geval van objecten is in veel gevallen een absolute datering te bereiken met natuurwetenschappelijke middelen die dienen om de leeftijd van die objecten vast te stellen. Het bekendste procédé is de radiokoolstofdatering, de C14-methode. ^{12}C is normale koolstof; daarnaast vormt zich onder de invloed van kosmische straling het radioactieve isotoop ^{14}C (niet C14; maar het begrip C14-datering is inmiddels ingeburgerd). Beide komen voor in CO_2 in lucht en water. CO_2 wordt opgenomen in planten en komt via de voedselketen ook in dier en mens terecht. Als het organisme sterft, stopt de opname van koolstof, terwijl het radioactieve isotoop voort gaat te vervallen in niet-radioactief stikstof ^{14}N , terwijl de hoeveelheid ^{12}C constant blijft. In organisch materiaal is de resterende hoeveelheid ^{14}C te meten en natuurlijk is de halfwaardetijd, de vervalsnelheid, van het isotoop bekend, zodat na correctie voor variaties in de hoeveelheid ^{14}C in de atmosfeer in het verleden, een leeftijd resulteert die wordt uitgedrukt in jaren BP (*before present*: vóór het heden, gesteld op 1950: ook hier is een vast punt nodig om een absolute datering te kunnen geven). De methode is, hoewel nu zeer verfijnd, nog niet geheel zonder problemen, maar betekent een grote stap voorwaarts: tot de komst van de C14-datering waren vele archeologische vondsten alleen relatief te dateren.

De C14-datering kan, en moet, worden aangevuld met andere methoden, waarvan de belangrijkste de dendrochronologie is: de studie van jaarringen in hout. Kent de C14-datering nog een foutmarge, de dendrochronologie levert da-

2 Het principe van de dendrochronologie. Het patroon van de jaarringen in stukken hout van verschillende leeftijd wordt met elkaar vergeleken; wanneer er overeenkomstige sequenties worden aangetroffen, kunnen de stukken hout bij wijze van spreken 'aan elkaar gepast worden'. Wanneer er maar voldoende hout beschikbaar is afkomstig van bomen die een deel van hun leefperiode gemeen hadden, dan is een reeks jaarringen vast te stellen die steeds verder terugreikt in de tijd.

tringen die absoluut én van maximale precisie zijn. Bomen vormen ieder jaar een jaarring, en wel jaarringen van wisselende dikte, ten gevolge van klimatologische omstandigheden. De resulterende jaarringpatronen zijn dusdanig specifiek, dat stukken hout van verschillende ouderdom met elkaar kunnen worden vergeleken, zodat uiteindelijk een overlappende reeks van jaarringpatronen kan worden samengesteld. In sommige delen van Europa en in Noord-Amerika kan men nu hout, mits afkomstig van dezelfde of vergelijkbare boomsoorten, uit de afgelopen 9000 jaar tot op het jaar dateren. Probleem is dat een dendrochronologische reeks uit een bepaald studiegebied niet zonder meer elders toepasbaar is: de klimatologische omstandigheden verschilden immers ook van streek tot streek.

De reeks dateringsmethoden wordt voortdurend uitgebreid: met de zogenaamde thermoluminescentie kan worden vastgesteld wanneer een anorganisch object (zelf per definitie zonder C_{14} -datering; het ging daarbij immers uitsluitend om de resten van planten, dieren en mensen: organismen) voor de laatste maal verhit is tot meer dan 500 °C. Zo is bijvoorbeeld vast te stellen wanneer een stuk keramiek gebakken is. Er bestaan nog verschillende andere manieren om langs natuurwetenschappelijke weg te komen tot absolute dateringen, maar de meeste daarvan zijn beperkt tot de prehistorie.

Eerste druk 1995
Elfde, geheel herziene druk 2008
Vijftiende druk 2011

ISBN 978 90 263 2173 3
© 1995, 2001, 2008 H.W. Singor, Amsterdam,
en F.G. Naerebout, Voorschoten
Omslagontwerp Marry van Baar
Omslagillustratie Alexander de Grote (356-323 v.C.) tijdens de Slag bij Issos (333 v.C.),
detail van mozaïek uit 1ste eeuw v.C., Museo Archeologico Nazionale, Napels.
© Giraudon/The Bridgeman Art Library

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen